

Реформування духовної консисторії в Російській імперії другої половини XIX – поч. ХХ ст.

Селевич Ю. Л.

Селевич Ю. Л. Реформирование духовной консистории во второй половине XIX – в нач. XX в. Статья дополняет современную историографию церковной истории второй половины XIX – нач. XX в. Автор акцентирует внимание на исследовании церковных реформ того времени, их причинах, подготовке и осуществлении. Основное внимание среди этих реформ уделяется изменениям в консистории, которая была главным коллегиальным органом управления епархии и также имела чрезвычайно широкий спектр управлеченческих и судебных полномочий.

Ключевые слова: духовная консистория, реформирование, церковный суд, епархиальное управление

Selevich Y. The reforms of the church consistory (the second half of XIX – the beginning of XX^c). The article supplements modern history of the church covering some problems of the church self government and its interaction with the society. The author makes an accent on the investigation of the church reforms of the above-mentioned period, including their reasons, preparation and putting into effect. A lot of attention is also been paid to changes inside the consistory – basic collegial body of the eparchial management having a wide variety of administrative and juridical plenary powers.

Key words: church consistory, reforms, church court, eparchial management духовна консисторія, реформування, церковний суд, епархіальне управління.

Реформи, що почалися з відміни кріпацтва в короткий термін змінили Російську імперію. Тому зрозуміла велика зацікавленість до них з боку істориків. Сотні праць присвячені дослідженню їх причин, підготовуванню та здійсненню. Проте, в силу низки обставин, одна з цих реформ – церковна – майже випала з поля зору вчених. Лише на початку 90-х рр. ХХ ст. з’явилася реальна можливість об’єктивного вивчення цього значного інституту. Нові підходи до аналізу церковної історії XIX ст. були намічені Б. Г. Литваком^Г. Проте жоден вчений що досліджував історію Православної церкви XIX ст. майже до середини 90—х рр., не заличував архівні дані, задовольняючись періодикою того часу та деякими опублікованими матеріалами. Звідсіля - оцінка змін в житті церкви в 60-

70 рр. XIX ст. як спроб ієархів прилаштуватися до змін, що вже відбулися в Росії, повторення тезису дореволюційної історіографії про «окремість», та фрагментарність перетворень. Першим об'єктивно спробував проаналізувати реформу православної церкви в усіх її проявах С. В. Римський, який серед першоджерел, що зберігаються в архіві Синоду (РДІА) знайшов та проаналізував програму церковної реформи, що носила довгостроковий та багатоцільовий характер². Перетворенням в консисторії також відводилося певне місце. Саме консисторія була головним колегіальним органом управління єпархії та мала також надзвичайно широкий спектр управлінських та судових повноважень. Вона виконувала функції уряду при архієреї і за своїм складом була установою змішаного, тобто державно – церковного характеру. Це виявлялося, зокрема, в тому, що духовна Консисторія, підпорядковуючись духовному начальству, широко використовувала працю світських чиновників і базувала свою діяльність не лише на церковному праві, розпорядженнях Синоду і митрополита, але й на імперських указах та загальнодержавному законодавстві. Все це наближало Консисторію до статусу інших присутніх місць, що потребували негайногого реформування.

До 50-60 рр. XIX ст. все очевиднішою ставала недосконалість існуючої церковної судової системи, що знаходило відображення в літературі сучасників. Так, наприклад, Е. Голубинський, який торкався у своїх дослідженнях даної проблематики, в одній з своїх праць, відверто висловлює своє неприязнє ставлення до організації роботи консисторії: «Як усякий знає, дуже велика і гучна своєрідна слава цих канцелярій. До не особливо давнього часу всі наші присутні місця були дуже брудні, але грязніше консисторії по їх канцеляріям не було... Будь-хто з прочан що хоч один раз побував у справах в консисторії, не забуває цього, і на все життя стає голосним проповідником її слави»³.

Природно, що всі ці недоліки у роботі духовних Консисторій викликали нездоволення єпархіального духовенства як в Харківській єпархії, так і по всій Російській імперії і потребували негайногого реформування. Саме тому в його середовищі неодноразово ставилося питання про реформу неповоротної системи духовного суду. Особливо гостро воно дискутувалося в епоху реформ 60-х років XIXст., коли відразу багато відомих священнослужителів імперії різних єпархій подали до Синоду свої оригінальні проекти перетворень у галузі духовного суду.

Основним прагненням цих проектів було узгодження системи єпархіального судочинства зі структурою цивільних судів, оновлених реформою 1864 р. Один із радикальних проектів був запропонований священнослужителем Київської єпархії П. Лебединцевим. Його проект пропонував взагалі відділити єпархіальний суд від консисторії, встановити виборність суддів замість призначення їх митрополичною владою, грунтівно забезпечити незалежність духовного судочинства

від втручань як світської, так і архієрейської влади. Такі проекти мали своїх прихильників і ворогів як у Києві, так і в Петербурзі. Зазнавши поразки в перший раз протоієрей П. Лебединцев не полішивав своїх намірів. У 80 – х роках коли готувався новий варіант Статуту духовних консисторій, він знову висуває проекти реформ епархіального органу⁴.

Певним чином відстоював у Петербурзі релігійні особливості місцевого населення України під час перетворень в адміністративному устрої православної церкви П. М. Батюшков, що кілька років служив на Волині й Холмщині та пройнявся історією цього краю⁵.

Дякуючи всім цим зусиллям новий статут духовних консисторій, вже дещо більше рахувався з місцевими потребами та інтересами. Наприклад, кількість позаштатних чиновників консисторії могла визначати епархіальна влада⁶.

Все це логічно привело до того, що 12 січня 1870 року Св. Синод дав доручення Комітету «скласти основні положення духовно - судової частини, відповідно до тих начал, на яких проведено реформування судоустрою і судовиробництва по громадянському, військовому і морському відомствам, по застосуванню цих начал, наскільки це виявиться можливим і корисним»⁷.

До складу членів духовного комітету, відповідно цілям і потребам суду, входили: 1 архієрей, 5 священиків і 11 світських осіб. Такий склад комітету, з більшістю світських осіб, став причиною одного з багатьох нарікань з боку церкви, так як даний склад, з їх точки зору, не мав права навіть розмірковувати про канонічні справи.

Основні положення реформи, що розпочиналася можна звести до наступного:

- 1) вилучення судової частини у епархіальних архієреїв;
- 2) заснування духовних суддів пресвітерського сана, які були б незалежні від епархіального архієрея у судовиробництві і разом з тим визнаваємі уповноваженими на виробництво суду;
- 3) заснування світського прокурорського надзору за виконанням православним духовенством своїх духовних обов'язків;
- 4) вилучення всіх православних мирян з відомства духовного суду.

Питання про предмет церковного суду в період підготовки проектів реформ займав головним чином світську літературу. Питання про відділення суду від адміністрації архієрея було розроблено переважно в духовних виданнях⁸.

Проект реформ, що був представлений на розгляд суспільству, не міг не викликати хвилю незадоволення духовенства на посягання держави на свої споконвічні права. На думку Костромського єпископа «радіють з духовенства цьому лише ті, хто очікує для себе вакансії духовного судді, члена епархіального суду, члена Судового відділення в Св. Синоді, голови з винагородою значною»⁹.

Цій точці зору світській і відзвів про майбутню реформу преосвященного Філофея - Архієпископа Тверського і Каширського, в

якому викладена позиція більшості архієреїв: « кількість бажаючих корінного реформування суду дуже незначна і складається переважно з газетярів і журналістів та інших людей вільного духу і ворогів Церкви Православної. Основна ж маса представників кліру оцінила проект реформ негативно. Особливе обурення і непорозуміння у церковному середовищі викликав пункт про вилучення з під церковної підсудності шлюбних справ. Вилучення з під церковної підсудності шлюбних справ не уявлялося канонічно можливим лише з тої причини, що шлюб, як тайство, є установленням чисто церковним, а потому веденню громадянського суду ніколи ніде не підлягав, не підлягає і ніколи підлягати не може »¹⁰.

Не менш полеміки викликало питання про світський нагляд за церквою. Навіть відносно ліберальні архієреї вважали, що головний недолік проекту у тому, що суд духовний трактується тільки з формального боку, на зразок військового чи громадянського суду і випускає з уваги той, побутово-релігійний зв_{язок}, який находитя між собою епіскопи, пресвітери і клірики¹¹. В найбільш різких відзивах говорилося, що світський нагляд за церквою « принизливий і ганебний для православного духовенства, а також непристойний і спокусливий для православного народу »¹².

Підготовка до реформи церковного суду, яка викликала до життя ряд дискусій по цьому питанню, породила також ряд альтернативних проектів: проект Соколова, проект Г. Барсова, « Особливі проекти » висунуті різними групами духовенства в печаті та в літературі. Радикальний проект відділення суду від церковно-адміністративної влади в силу неприйняття його більшістю священнослужбовців так і не був реалізований в 60-70-х роках XIX ст. Однак у деякій мірі змінилося управління церквою. В 1867 р. було відмінено розподіл єпархій на класи, почалося активне впровадження пропозиції митрополита Московського Інокентія про розширення інституту влади вікарних єпископів. Збільшилися права архієреїв по управлінню єпархіями.

У 1869 р. були переглянуті штати духовних консисторій, збільшена плата чиновникам. В єпархіях відновили практику виборів благочинних священників самим духовенством, створили благочинницькі ради, яким передавали частину функцій консисторії з розбору конфліктів поміж причтами тощо. Однак після трагічної загибелі Олександра II деякі результати церковної реформи були оперативно переглянуті. Вже 5 квітня були відмінені вибори благочинних. Посилилася влада архієреїв над духовними навчальними закладами. До цього моменту основні положення програми реформи вже знайшли своє втілення у законодавстві і частково були реалізовані. Виконання цілком перейшло у руки відповідних інстанцій: Уряду, Синоду, обер-прокурору, земським установам і т. д. Необхідність у роботі Головного присутствія відпала. До кінця 1870-х років його діяльність завмирає, хоча

формально воно було ліквідовано лише в 1885 р. Місцеві присутствія розпустили ще раніше.

Питання про те чи досягнули мети реформи церковного суду і православної церкви в цілому в цей період однозначної відповіді не має. З одного боку, досягнення є: ліквідована станова замкненість, розширилися права духовенства, скорочені причти і приходи, переглянуті штати духовних консисторій. З іншого боку, майже до 1917 р. не вдалося вирішити проблему матеріального забезпечення консисторських службовців і православного духовенства в цілому. Незначний ріст їх платні не компенсував наслідки інфляції, ріст дорожовизни і витрат. Okрім того авторитет Православної церкви так і не піднявся до ступені, якої намагалися досягти прибічники офіційної релігії. Все це затмарило позитивні результати реформи, і уже до початку ХХ ст. були чутні голоси, вимагаючи нової реформи.

Безправність рядових священнослужбовців перед обличчям консисторії навіть після проведених реформ добре відображені в одній із статей, що з'явилися тоді у величезній кількості в періодиці. «Кому, окрім бога, може повідати свою жалобу духовенство? Кому, наприклад, накажете жалуватися на о. благочинного, якщо йому не сподобається ваша фізіономія і він почне вас притисняти і переслідувати: консисторії? Ale чи всі знають, що таке консисторія? Доводьте, якщо бажаєте, цьому шановному ареопагу, що ви праві, що ваш насильник і пригноблювач оббрехав вас, - довід ваш буде залишений без наслідків»¹³.

Традиційним наріканням на роботу цього органу вважалося і те, що «паперова консисторія» має справи не з живими людьми, а з паперами; що всі єпархіальні справи ведуться в порядку встановленому для цивільних присутніх місць, що не відповідає церковному духовно-моральному характеру справ якими займається консисторія. Архієрей, наприклад, навіть маючи велике бажання спілкуватися із паствою, не мав на це фізично часу, бо адміністративний вал поглиняв левову частку його робочого дня. Близько 25 підвідомчих установ знаходилися у його полі зору: консисторія і благочинні, монастири і приходи, навчальні заклади та опікунства, емеритальна (пенсійна) каса тощо. Щорічно преосвящений отримував до 8 тис. паперів¹⁴.

Незадоволення станом консисторії наприкінці XIX – на початку ХХ -го ст. досягло свого апогея. Про це свідчать доставлені «Відгуки єпархіальних архієреїв» по питанням церковної реформи видані у 4-х томах в 1906 р.

Розробка проекта майбутніх церковних реформ торкнулася багатьох священнослужителів по всій Російській імперії.

У Харкові результатом таких дискусій, присвячених змінам в єпархіальному керівництві, стала книга «Бажані церковні реформи на предстоящем Всеросійському помісному Соборі». Реформуванню консисторії, як одного з головних єпархіальних закладів, тут відводилося особливе місце. Найважливішим і найбільш суттєвим

недоліком вважалося поєднання двох функцій консисторії: управління і суду.

Предсоборне Присутствіє, яке зібралося у С. Петербурзі у 1906 р., вирішило істотно змінити Консисторію. Сама назва також була замінена на іншу – «Єпархіальне правління» Св. Синод прийшов до висновку про необхідність прийняття мір до спрощення і прискорення консисторського виробництва¹⁵. Результатом цього стало визначення Синоду від 6-9 липня 1910 р., в якому було визнане доцільним:

1) розгляд справ про вступ до шлюбу в деяких ступенях родства, про вінчання шлюбів у дні перед постами, про приєднання до православ'я і т. п. проводити не в консисторії, а в канцелярії преосвященного;

2) надавати можливість консисторії діяти більш самостійно: при вирішенні справ, що вимагають виконання згідно встановленого порядку; при прийомі і розсиланню сум; з питань, які відносяться до проміжної стадії процесу і не вирішують суті справи;

3) для запобігання повільноті під час ведення справ архієреї можуть надавати секретарям консисторії право самим робити належні розпорядження при отриманні гербового збору; при передачі за призначенням помилково отриманих в Консисторію паперів і по наведенню попередніх довідок тощо;

4) ведення докладних настільних реєстрів перекласти замість столонаочальників на досвідчених канцелярських чиновників і службовців; при заповненні журналів і протоколів уникати багатослів'я, опускаючи у докладній частині непотрібні подробиці, а в резолютивній частині розміщувати короткий зміст справи і підстави для її рішення;

5) нагляд членів консисторії над столонаочальниками обмежити виключно турботою про те, щоб виготовлені ними постанови в точності відповідали резолюціям присутствія;

6) вибори штатських і канцелярських чиновників, служителів і вільнонайманих писарів, а також призначення нештатним чинам платні, святкових винагород представляти секретарю консисторії, як начальнику її канцелярії;

7) секретар консисторії, з метою недопущення затримки руху справ, повинен не допускати сперечань з присутствієм консисторії, а у випадку неприйняття останнім його пояснень, терміново доповідати про це преосвященному.

Імператор 23 липня 1910 р. дав згоду на вступ в силу цих розпоряджень.

У 1916 р. з'явилися ознаки відновлення реформаційного процесу, коли комісія Держдуми поновила обговорення питання виборності кліриків. Делегати – священики виступили тоді за те, щоб єпископи і далі призначали пастирів за атестацією ректора семінарії або благочинного попередньої парафії.

Традиційно піддаючись зовнішньому тиску, Синод дозволив вибори приходських священиків 18 травня 1917 року .

Місцеві пастори тривалий час чинили опір виборній приходській стихії, вдаючись то до офіційних рапортів - протестів архіерею, то схиляючись до бойкоту свавільно звільнених мирянами парафій. Лише восени 1917 р. Всеросійський, а 11 липня 1918 р. Всеукраїнський Собори православної церкви, не обмежуючи інші права мирян, скасували виборність священнослужителів. Ще раніше у квітні 1917 р., Тимчасовий Уряд ліквідував обмеження у правах тих, хто добровільно і з дозволу владей склав з себе сан, а також осіб, позбавлених духовного звання через суд. Таким чином, невиправдана затримка фундаментальних реформ вилилася у 1917 р. в бурхливу реформаторську повінь. Крайнощі руху призвели до створення церковних органів, котрі навіть за назвою копіювали революційні світські установи. Такими стали, наприклад, наради та виконавчі комітети духовенства і мирян. З'явилася посада комісара духовної консисторії¹⁶.

Законі вимоги духовенства часом поєднувалися з гаслами, викликаними надмірною розкітістю революційного духу. Так, пастирі разом з бажанням скасувати будь - які державні нагороди для священників, а також книги реєстру сповіді та покарання шляхом ув'язнення в монастирях, висловлювалися за скорочення вечірнього та ранішнього богослужіння, зрівняння духовенства з фабрично - заводськими робітниками за тривалістю робочого дня¹⁷. Отже стан православної церкви в Україні 1917- 1918 рр. - наприкінці синодальної епохи Православної церкви, характеризувався глибоким протиріччям. Зовні благополучна форма з усталеною організаційною структурою лише прикривала спотворену державою систему функціонування релігійного життя. Оновлена влада консисторії здавалася всеохоплюючою, але надмірний контроль за різними сферами церковного життя ускладнював функціонування цих представницьких органів. Така модель організації РПЦ вступила ще на початку століття у кризову стадію, що і сприяло з часом на хвилі революційних перетворень ліквідації більшості її органів, в тому числі і консисторії.

Примітки

¹ Русское православие вехи истории. М., 1989. - С. 309-379.

² Римский С. В. Церковная реформа 60-х – 70-х гг. XIX в. // Отечественная история. – 1995. – №2. – С. 166.

³ Православие: pro et contra. / РХГИ. - 2001. Е. Голубинский. О реформе быта русской церкви. - С. 204.

⁴ Перерва В. С. Київська духовна Консисторія в 19 ст. статус і проекти реформ // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія „Історія”. - Вип. 50. – С. 24.

⁵ Шугальова І. М. Зміни в адміністративному устрою церкви в другій половині XIX ст.: Дис...канд. іст. наук. – К., - 2005. – С. 236.

⁶ Устав духовних консисторій. – СПб., 1841 - С. 100.

⁷ *Мнения преосвященных епархиальных архиереев относительно проекта преобразования духовно-судебной части.* - Т. 2. - СПб., - 1878.

⁸ *Предполагаемая реформа церковного суда.* - Вып. 2. - СПб., 1873.- 458 с.

⁹ *Мнения преосвященных епархиальных архиереев относительно проекта преобразования духовно-судебной части.* - Т. 2. - СПб., - 1878.

¹⁰ *Мнения преосвященных епархиальных архиереев относительно проекта преобразования духовно-судебной части.* - Т. 2. - СПб., - 1878.- С. 396.

¹¹ *Мнения преосвященных епархиальных архиереев относительно проекта преобразования духовно-судебной части.* - Т. 2. - СПб., - 1878.- С. 360.

¹² *Мнения преосвященных епархиальных архиереев относительно проекта преобразования духовно-судебной части.* - Т. 2. - СПб., - 1878.- С. 336.

¹³ *Церковная реформа.* Сборник статей духовной и светской печати по вопросу реформ. Составил И. В. Преображенский. СПб.

¹⁴ Соколов В. Предстоящий Всеросийский церковный собор // Перед церковным собором.- М., 1906. - С. 50.

¹⁵ *По вопросу о мерах к возможному усовершенствованию деятельности духовных консисторий.*- СПб.,- 1911. – 30 с.

¹⁶ *Постановления первого свободного епархиального съезда Подольского Украинского православного духовенства и мирян.*- Каменец-Подольский, 1917.- С. 13.

¹⁷ *Труды Херсонско-Одесского Чрезвычайного епархиального съезда.* - Одесса, 1917.- С. 24 - 27.